

POCIĄG JAKO TŁO I KONSTRUKCJA WYDARZEŃ W POWIEŚCIACH ANTONII SUSAN BYATT

Antonia Susan Byatt jest współczesną postmodernistyczną brytyjską pisarką, której dzieła koncentrują się głównie wokół krytyki literackiej oraz tzw. literatury warsztatowej¹. Porusza ona problematykę społeczną oraz kulturową okresu wiktoriańskiego oraz współczesności, ubierając je w postmodernistyczną narrację. W powieściach tej autorki powraca motyw pociągu, zwłaszcza w *Opętaniu* (1998, ang. *Possession* 1990) oraz *Cieniu słońca* (2002, ang. *The Shadow of the Sun* 1964), także w kontekście ponowoczesnego sposobu opowiadania.

Powieść *Cień słońca* stanowi debiut literacki pisarki i opowiada historię Anny, młodej dziewczyny, próbującej znaleźć swoje miejsce w świecie, szukającej drogi życiowej. Pomagają jej w tym rodzice i ich przyjaciele, niemniej jednak Anna, próbująca stworzyć literaturę, cały czas odczuwa wyższość swojego ojca – uznanego pisarza. Z kolei *Opętanie* to historia dwojga badaczy literatury podążających śladami dwójki wiktoriańskich poetów. W obydwu powieściach pociąg stanowi nie tylko symboliczne odniesienie do poruszanej tematyki, ale odzwierciedla także konstrukcję narracji.

Analiza powieści Byatt jest realizowana według poniższej kategoryzacji:

1. Pociąg jako kłamra wydarzeń.
2. Pociąg jako miejsce pracy i kontemplacji literatury.
3. Podróż pociągiem jako podróż w inny stan i do innego świata.
4. Struktura pociągu jako odzwierciedlenie technik narracyjnych.

Pociąg jako kłamra wydarzeń

Podróż pociągiem to oprócz samej jazdy także moment wsiadania i wysiadania. Chwile te można określić mianem rytuałów, które w powieściach Byatt pełnią funkcję spinającą wy-

¹ Według Teresy Cieślikowskiej tego rodzaju pisarstwo prezentuje rozmyślenia nad tworzeniem powieści. Jego założenia to analiza metod służących tworzeniu powieści stanowiąca jednocześnie przedmiot narracji (zob. T. Cieślikowska, *W kręgu genologii, intertekstualności, teorii sugestii*, Warszawa–Łódź 1995, s. 44, 51, 56). Z taką definicją powieści warsztatowej zgadza się Michał Głowiński, dodając do niej jeszcze aspekt psychologiczny i podkreślając, że jej główną cechą jest sam bohater (zob. M. Głowiński, *Powieść jako metodologia powieści*, [w:] *W kręgu zagadnień teorii powieści*, red. J. Sławiński, Wrocław 1967, s. 78-79).

darzenia, stanowią niejako klamrę, łącząc pozornie niezwiązane ze sobą sytuacje w logiczną całość. Zdaniem Remo Ceserani², to właśnie momenty odjazdu i przyjazdu na stację, jak również krótkie spotkania na dworcu, wyrażają egzystencjalną kondycję współczesnego człowieka. W powieści *Cień słońca* czytelnik poznaje bohaterów podczas rozmowy dotyczącej przywitania zaprzyjaźnionego małżeństwa na stacji kolejowej. Karolina Severell, matka Anny i żona znanego już pisarza Henryka, celebrytuje rytuał przywitania na peronie, wielokrotnie przypominając mężowi o konieczności wyjścia naprzeciw Oliverowi i Małgorzacie Canning: „Proszę, Henryku, przynajmniej nie spóźnij się na pociąg. Zależy im, abyś po nich wyjechał: obiecałam, że to zrobisz. To dla nich ważne, bez względu na to, co myślisz”³.

To spotkanie dawnych znajomych zaowocuje miłością zamężnego Olivera i młodej Anny Severell i zakończy się w dworcowym hotelu, gdzie kochankowie będą rozmawiać o swojej przyszłości. Również Małgorzata Canning, przyjeżdżając z mężem Oliverem w odwiedziny do państwa Severell, ulega czarowi powitań na dworcowym peronie:

Pociąg wjeżdżał na stację Darton [...]. Ściskając w rękę kapelusza, Małgorzata wychyliła się niebezpiecznie z otwartych na wpół drzwi i omiotła spojrzeniem peron. Henryk już tam był; przechadzał się pomiędzy odbijającymi słońce bańkami na mleko, ocierając chustką czoło. Niewiele brakowało, a spóźniłby się. Henryk już jest, wszystko będzie dobrze, pomyślała z przesadną ulgą Małgorzata, i kiedy pociąg zatrzymał się z szarpnięciem, zeskoczyła na peron i hałaśliwie stukając wysokimi obcasami, pobiegła w kierunku Henryka. Zwracając powszechną uwagę, dopadła go, po czym rzuciwszy mu się na szyję, ukryła twarz w zagłębieniu jego masywnego ramienia⁴.

Powitanie staje się wyrazem tęsknoty Małgorzaty za prawdziwą miłością. Będąc nieszczęśliwą z Oliverem, podświadomie upatruje w Henryku swojego ideału mężczyzny. Podróż pociągiem to nadzieja na spotkanie zrozumienia i namiętności. Relacja Małgorzaty i Henryka może być porównana do początku i końca podróży koleją: gdy kobieta przyjeżdża, mężczyzna odbiera ją z dworca – to spotkanie nosi znamiona obietnicy szczęścia. Niestety, gdy Henryk opuszcza miasto, żegnając się z Małgorzatą na peronie, jednocześnie kładzie kres jakiegokolwiek nadziei na uszczęśliwienie kobiety. Magiczne słowa spikera zwiastujące koniec sceny pożegnania: „Pociąg odjedzie z peronu...”⁵ oraz kłęby pary rozbijane przez potężną maszynę wieńczą koniec historii Małgorzaty i Henryka. W powieści *Opętanie* spotkanie na peronie dwojga naukowców – Maud Bailey i Rolanda Mitchela – rozpoczyna ich przygodę: poznawanie twórczości i życia dwojga wiktoriańskich poetów: Christabel LaMotte i Randolpha Henrego Asha. Również ci dwudziestowieczni badacze celebryją moment spotkania. Nie spieszyli się

² R. Ceserani, *The Impact of the Train on Modern Literary Imagination*, „Stanford Humanities Review” 1999, Vol. 7.1, <http://www.stanford.edu/group/SHR/7-1/html/ceserani.html> [dostęp: 2.04.2014].

³ A.S. Byatt, *Cień słońca*, przeł. M. Gawlik-Małkowska, Warszawa 2002, s. 29.

⁴ *Ibidem*, s. 47.

⁵ *Ibidem*, s. 229.

z opuszczeniem terenu kolejowego: „stanowili jedną z ostatnich par wychodzących z peronu”⁶. Wszystkie prezentowane spotkania bohaterów na peronach lub w halach dworcowych potwierdzają to, że wizerunek kolei wprowadza w życie element pewnej niestabilności, braku jedności miejsca, deregulacji życia oraz nienaturalnego przyspieszenia⁷. Spotkania te bowiem są regulowane przez narzucony z góry rozkład jazdy; bohater ma więc ograniczony czas na rozmowę, prowadzi ją nie w bezpiecznym miejscu, takim jak dom, lecz w przestrzeni ruchomej, obcej, w której to nie on jest reżyserem wydarzeń.

Pociąg jako miejsce pracy i kontemplacji literatury

Sama podróż pociągiem stanowi zamknięty, osobny mikrokosmos, charakterystyczną czasoprzestrzeń, w której poszczególne postacie realizują swoje cele i pragnienia. W powieści *Cień słońca* pociąg stanowi idealne miejsce do pracy, czytania i kontemplowania literatury. Oliver, podczas podróży z Małgorzatą, „otworzył swoją aktówkę i obłożywszy się papierami, zaczął czytać oraz notować, od czasu do czasu postukując długopisem o zęby”⁸. Mógł też z powodzeniem pisać w pociągu, dzięki swojej drobiazgowej precyzji w sposobie trzymania pióra⁹. Małgorzata natomiast oddała się lekturze czasopisma pełnego kolorowych zdjęć i pięknych opowieści o idealnej miłości. Rytmiczny stukot kół pociągu powodował, że kobieta odczuwała poprawę humoru z minuty na minutę¹⁰.

Opętanie zawiera znaczącą scenę podróży Rolanda na spotkanie z Maud, podczas której naukowiec czyta publikację o wiktoriańskiej poetce Christabel LaMotte. Czas jakby się zatrzymuje: mężczyzna zagłębia się w lekturze, przenosząc się w świat dziewiętnastowiecznej Anglii¹¹. Gdy w dalszym rozwoju akcji powieści Roland i Maud odkrywają listy miłosne panny LaMotte i poety Randolpha Henrego Asha i podróżują pociągiem śladami kochanków, cała akcja powieści przenosi się z wieku dwudziestego do epoki wiktoriańskiej. W ten sposób pociąg staje się środkiem transportu zakazanej miłości¹². W pociągu bowiem para jest bezpieczna, z dala od żony Asha czy przyjaciółki panny LaMotte.

⁶ A.S. Byatt, *Opętanie*, przeł. B. Kopec-Umiastowska, Warszawa 1998, s. 30.

⁷ <http://www.stanford.edu/group/SHR/7-1/html/ceserani.html> [dostęp: 2.04.2014].

⁸ A.S. Byatt, *Cień słońca*, s. 43.

⁹ *Ibidem*, s. 46.

¹⁰ *Ibidem*, s. 44.

¹¹ *Idem*, *Opętanie*, s. 28-30.

¹² John Mullan w swym artykule *Ten of the best railway journeys* podkreśla istotę podróży pociągiem dwojga współczesnych bohaterów w powieści Byatt jako środka przekazu informacji z dawnej epoki: J. Mullan, *Ten of the best railway journeys*, „The Guardian” 2010, 28 sierpnia, <http://www.theguardian.com/books/2010/aug/28/ten-best-railway-journeys-in-literature> [dostęp: 2.04.2014].

Pociąg może być postrzegany jako osobna czasoprzestrzeń mieszcząca się w większej czasoprzestrzeni samego bohatera. Wydaje się, że czas w pociągu nie płynie – postaci są na początku podróży takie same jak na jej końcu: nie zachodzą w nich zmiany, zachodzi jedynie proces twórczy i poznawczy – bohaterowie piszą lub czytają. Zgodnie z teorią Michaiła Bachtina, czas spędzony w pociągu można określić jako pusty lub jako rozdział pozaczasowy¹³. Tylko świat zewnętrzny przesuwa się za oknami, w przedziale trwa chwila.

Podróż pociągiem jako podróż w inny stan i do innego świata

Opisany powyżej proces tworzenia i poznawania literatury wiąże się z przejściem w inny stan lub do innego świata. W powieściach Byatt bohaterowie podróżujący pociągami przede wszystkim poszukują wolności, rozwiązań problemów lub po prostu uciekają w świat fantazji. Takiej wolności poszukuje Anna Severell, bohaterka książki *Cień słońca*:

Pewnego niedzielnego ranka, kiedy pozostałe dziewczęta wkładały odświętne kapelusze, szykując się do kościoła, po kryjomu opuściła szkołę i złapała pociąg do najbliższego dużego miasta, czyli Yorku [...]. Sam brak konieczności pozostawania w szkole zdawał się wyzwoleniem, samodzielne działanie przepełniało ją lekkością i chęcią, by śpiewać¹⁴.

Nie tyle przeznaczenie podróży miało znaczenie dla młodej Anny, ile samo udanie się w inne miejsce, do innego świata. Natomiast dla Olivera udanie się na stację na poranny pociąg kilkakrotnie w ciągu tygodnia stanowi ucieczkę od nadopiekuńczości żony Małgorzaty. Nie mogąc znieść jej ciągłego narzucania się i kontrolowania, Oliver odwiedza regularnie Cambridge¹⁵. Podróż pociągiem to także symbol poszukiwania rozwiązania problemów. Dla Henryka, który dowiedział się o romansie córki z żonatym Oliverem, wyprawa na dworzec to ucieczka od konieczności radzenia sobie z tym problemem. Po rozmowie z córką Henryk wezwał taksówkę: „«Na stację proszę» – powiedział, nie wiedząc, na jaki pociąg pragnie zdążyć. Kierunek nie sprawiał różnicy; byle jak najdalej stąd¹⁶».

Podróż pociągiem staje się dla bohaterów powieści tematem zastępczym, ucieczką od trudnych sytuacji życiowych. Gdy Małgorzata dotarła do domu Karoliny i Henryka, odetchnęła z ulgą, gdy pani domu zapytała o przebieg podróży. Ten bezpieczny temat o postojach i samej jeździe „przywracał jej miejsce wśród ludzi¹⁷». Ucieczki od proble-

¹³ M. Bachtin, *Problemy literatury i estetyki*, przeł. W. Grajewski, Warszawa 1982, s. 286-287.

¹⁴ A.S. Byatt, *Cień słońca*, s. 57.

¹⁵ *Ibidem*, s. 214.

¹⁶ *Ibidem*, s. 262.

¹⁷ *Ibidem*, s. 303.

mów zdają się jednocześnie podróżami bohaterów w inny świat, często świat fantazji, odległy w czasie i przestrzeni od tego realnego. W utworze *Cień słońca* Małgorzata i Henryk wydają się przenikać do równoległego, tajemniczego świata, gwarantującego im choć na chwilę anonimowość i wolność:

Małgorzata odprowadziła go na nocny pociąg. Siąpił niewielki deszcz, a wtłoczona pod dach brudna para kłębiła się na skraju peronu, osnuwając wózki bagażowych i nogi podróżnych. Kierując się w stronę czoła pociągu, Małgorzata i Henryk wstąpili w tę mgłę; broda i futrzany kołnierz mężczyzny zlały się z nią, tracąc wyrazistość¹⁸.

W *Opętaniu* para dziewiętnastowiecznych kochanków, Christabel i Henry, opisuje swe podróże kolejną, uciekając jednocześnie w świat literatury. W jednym ze swych listów do żony, Henry Ash zdaje relację z jazdy:

Z wielkim kosztem słojuw na okazy dotarłem wreszcie do Robin Hood's Day – w jednym kawałku, choć mocno potłuczony i wymorusany od jazdy pociągiem oraz ciągłego deszczu sadzy i płonących iskier, dokuczających mi zwłaszcza w tunelach. Linia kolejowa z Pickering do Grosmont prowadzi przez wąwóz Newtondale – szczeliną z epoki lodowcowej, leżącą pośród romantycznie dzikich wrzosowisk, w której lokomotywa wskutek ostrego nachylenia wytwarza własną, fenomenalną erupcję wulkaniczną. Przywiodło mi to na myśl Miltonowskiego Szatana, zeglującego na skrzydłach czerni przez asfaltowe wyziewy Chaosu¹⁹.

Innym razem, jadąc z Christabel pociągiem, Henry rozkoszuje się podróżą z ukochaną, rozmawia z nią o przyszłości i wręcza pierścionek, prosząc, aby występowała w towarzystwie jako jego żona. Para przyjmuje więc w pociągu nowe role, prowadzi równoległe życie dopóki znajduje się poza zasięgiem znajomych. Jego bliskość z Christabel przywołała mu na myśl wiersz Williama Wordswortha *Samotna żniwiarka*. Autor wiersza usłyszał śpiew dziewczyny i wykorzystał to doświadczenie, aby stworzyć poezję; podobnie Henry, zobaczywszy Christabel, czerpał z jej wizerunku natchnienie poetyckie. Poszedł jednak dalej niż Wordsworth – łaknął bowiem jak najwięcej informacji o kobiecie, analizował każdą rysę jej twarzy²⁰. Obydwie aluzje do dzieł wielkich angielskich twórców są przejawem romantycznego charakteru podróży. Czas spędzany w pociągu pozwala delektować się chwilą. Wspomnienie tych utworów jest przykładem intertekstualności. Jest to także komentarz na temat literatury i konkretnych dzieł: Miltonowski sposób prezentacji bohaterów i świata, raju czy piekła jest postrzegany przez Asha jako perfekcyjny. Kreacja Milтона pozwala zwykłemu śmiertelnikowi wyobrazić sobie istotę rzeczy. Świadczą o tym takie wyrażenia, jak: „romantycznie dzikie wrzosowiska” czy „fenomenalna erupcja wulkaniczna”. Z kolei wspomnienie wiersza Wordswortha to pochwała talentu poety, który znajdował natchnienie w codzienności. Można powiedzieć, że Byatt jako autorka powieści postmodernistycznej nie tylko

¹⁸ *Ibidem*, s. 227.

¹⁹ A.S. Byatt, *Opętanie*, s. 160.

²⁰ *Ibidem*, s. 306.

tworzy sam tekst, ale także kreuje metatekst, wskazujący na autorską świadomość teorii i krytyki literatury²¹. Takie zestawienie tekstu obcego z rzeczywistością umieszcza odniesienia literackie w kręgu pytań o prawdę odnoszącą się do tej rzeczywistości właśnie²². Wiąże się to nierozzerwalnie, według opinii Przemysława Pietrzaka²³, z motywem lustra; otóż w świecie przedstawionym w tekście wewnętrznym (do którego autor się odwołuje) odbija się rzeczywistość. W utworach Milтона i Wordswortha Ash widzi świat realny, dostrzega go z perspektywy jazdy pociągiem, jakby od wewnątrz.

Struktura pociągu jako odzwierciedlenie technik narracyjnych

Intertekstualność jest jednym z kluczowych elementów konstrukcji powieści Byatt. Zwłaszcza *Opętanie* stanowi ciekawy materiał badawczy pod tym względem. Ponieważ akcja rozgrywa się w dwóch epokach: wiktoriańskim i współczesności, czytelnik jest zmuszony niejednokrotnie przeskakiwać z jednego świata w drugi, jakby przesiadać się z jednego przedziału do innego. Cała konstrukcja tej powieści może być postrzegana w sposób analogiczny do konstrukcji pociągu. Jest to model montażu, polegający na specyficznym zestawieniu sytuacji i wydarzeń²⁴. Narracja jest jak budowa pociągu: dają się tu wyodrębnić sekcje i moduły, które można odłączać, przełączać i zmieniać ich kolejność. Każdy rozdział mógłby być przeniesiony w inne miejsce, gdyż całość i tak charakteryzuje się brakiem chronologii. Badacze wiktoriańizmu Maud Bailey i Roland Mitchell poznają życie dwojga dziewiętnastowiecznych twórców i w ten sposób są poddani dyslokacji, czyli kompresji czasoprzestrzennej. Według Dureen Massey to zjawisko dotyczy poruszania się i komunikacji w czasie i przestrzeni²⁵. Badacze, będąc w pociągu, czyli w jednym miejscu, przemieszczają się o prawie sto lat wstecz, czytając listy i publikacje dotyczące wspomnianych postaci. Jazda pociągiem sprzyja tego typu zjawiskom, pozwalając uczestniczyć pasażerom w podróży czasoprzestrzennej.

Motyw pociągu w powieściach Byatt łączy się nierozzerwalnie z pojęciem czasoprzestrzeni. Jest to miejsce, z którego perspektywy bohaterowie postrzegają nie tylko świat, ale także samych siebie. Jest to miejsce ucieczki od rzeczywistości i jej problemów i podróży w świat wyśniony i utęskniony. Jest to także po prostu poszukiwanie innych źródeł postrzegania otaczającego świata.

²¹ M. Dąbrowski, *Postmodernizm: myśl i tekst*, Kraków 2000, s. 18.

²² P. Pietrzak, *Powieść nowoczesna i dylematy współczesnej nauki o literaturze*, Warszawa 2007, s. 17, 26.

²³ *Ibidem*, s. 71.

²⁴ R. Ceserani, *op. cit.*

²⁵ D. Massey, *Space, Place and Gender*, Minneapolis 1994, s. 147.

Streszczenie. Materiałem do analizy motywu pociągu są dwie postmodernistyczne powieści angielskiej pisarki Antonii Susan Byatt: *Cień słońca* oraz *Opętanie*. Pociąg staje się dla pisarki miejscem realizacji czasoprzestrzeni niezmiennej i statycznej, charakteryzującej się rozziwem czasowym (według kategoryzacji Michaiła Bachtina). Jest to miejsce, w którym czas się zatrzymuje, staje się względny, pozwalając pasażerom na przeniknięcie do równoległego świata. Dla jednych jest to świat, w którym mogą oddać się pasji czytania i tworzenia literatury, dla innych jest to przede wszystkim punkt wyjściowy do nowych doświadczeń życiowych. To w pociągu nawiązują się nowe znajomości, które przeradzają się w romanse; w pociągu bohaterowie znajdują powierników swych sekretów, pociąg wreszcie staje się miejscem ucieczki od ciężkiej rzeczywistości. Towarzysząca podróżom tajemniczość spowita we mgle i oparach wydostających się z lokomotywy pozwala bohaterom być sobą, choć są oni jednocześnie anonimowi w tłumie. To nie cel jest istotny (może być to pociąg donikąd), ale znalezienie się właśnie w tej bezpiecznej i zaufanej czasoprzestrzeni. Dopóki trwa podróż bohaterów Byatt, dopóty realizuje się i wypełnia ich indywidualna czasoprzestrzeń. Momenty wsiadania lub wysiadania z pociągu oraz pożegnania na peronach załamują harmonię relacji międzyludzkich. Wreszcie, podróż pociągiem to pośrednie doświadczenie świata zewnętrznego

Słowa kluczowe: pociąg, podróż, czasoprzestrzeń, intertekstualność, powieść autotematyczna

Summary. The materials used to analyse the motif of a train are two postmodern novels by English writer Antonia Susan Byatt: *The Shadow of the Sun* and *Possession*. For the writer, the train becomes the place of realisation of the unchangeable and static chronotope, whose characteristic feature is the time hiatus. These novels are analysed according to the following categorisation:

1. A train as a link connecting the events.
2. A train as the workplace and the space of literary contemplation.
3. Journey by train as a journey to another state of mind and to another world.
4. The structure of a train as the reflection of narration techniques.

A train is a place in which time stops, letting the passengers to move to the parallel world. For some of them, this is the world, in which they can dedicate themselves to reading and creating literature, for others, this is a starting point for new experiences. The mystery accompanying the journeys, enveloped in fog and fumes coming out of the locomotive, lets the protagonists be themselves although they stay anonymous in the crowd. What is more, the construction of narration reflects the structure of a train itself.

Keywords: train, travel, chronotope, intertextuality, surfiction